

VŠEOBECNOVEDNÉ KATEGÓRIE

JÁN DUBNIČKA, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

DUBNIČKA, J.: General-Scientific Categories.
Filozofia 43, 1988, No. 3, p. 283.

In the paper the problem of the rise and development of general-scientific categories in scientific cognition is set up. They make up a system-formative component of the developing general-scientific approaches at present such as: systems approach, modelling, mathematization, formalization, information theory, etc. They are characterized as fundamental concepts of the new type science which include particular aspects of both special-scientific and philosophical categories. Here belong the following categories: „system“, „structure“, „function“, „information“, „model“, „symmetry“, etc.

The author outlines their specificity in view to their *general-scientific* and *categorical character*, to some aspects of contradictory character of their development. He pays attention to the role of general-scientific categories in contemporary theoretical knowledge and to their relation to philosophical and special-scientific categories.

Rozvoj vedeckého poznania najmä v posledných desaťročiach je charakterizovaný procesom formovania kvalitatívne nových metód poznávania, ktoré síce majú svoj základ v špeciálnovednom poznaní, ale v ďalšom svojom vývine túto úzku oblasť poznania radikálne prekračujú a získavajú všeobecnovedný status. Ide o také metódy, ktoré sa efektívne využívajú v takých vedeckých prístupoch, ako sú systémový, štruktúrne a funkcionálne prístupy, formalizácia a modelovanie, teória informácie atď. [1; 2; 3]. Sú to metódy, ktoré síce nemajú filozofický charakter, ale svojimi možnosťami sú schopné odrážať nové súvislosti a vzťahy objektívnej reality, a to z hľadiska širokých oblastí špeciálnovedného poznania. Ich význam vo vedeckom poznaní je determinovaný tým, „že vyplývajú zo všeobecnej dialektickomaterialistickej metódy, určujú sa ňou a zároveň ju stále rozvíjajú, obohacujú o nové črty“ [4, s. 158]. Vzhľadom na to, že vo svojej podstate sú to nefilozofické metódy, nemožno nimi nahrádzať ani dialektickomaterialistickú ani špeciálnovednú analýzu. Samé osebe sú nedostatočným prostriedkom pre adekvátny odraz podstaty akéhokoľvek materiálneho objektu (procesu, javu).

Dôležitou črtou všeobecnovedných prístupov je určitá celostnosť ich pojmového (kategorického) aparátu. Integračné vzťahy medzi rôznymi všeobecnovednými prístupmi a metódami sa stále upevňujú, prehĺbuje sa vzájomný prienik ideí, pojmov a formalizmov, ktoré boli prostredníctvom nich vypracované. Z uvedeného zároveň vyplýva, že všeobecnovedné prístupy sú vo vedeckom poznaní organicky navzájom späté.

Vznik a rozvoj nových všeobecnovedných metód vo vedeckom po-

znaní, podmienený súčasnými integračnými tendenciami vo vede, má zásadný vplyv i na rozvoj pojmového a kategoriálneho aparátu vedy. Práve na základe nových poznatkov a prístupov sa prehodnocuje z historického hľadiska obsahová náplň pojmov a kategórií jednotlivých vied, formujú sa zásadne nové, adekvátnejšie pojmy a kategórie, z ktorých mnohé svojou všeobecnosťou prekročili status špeciálnovedných pojmov a kategórií. Práve ako neoddeliteľná súčasť všeobecnovedných prístupov prenikajú do všetkých oblastí vedeckého poznania. Ako príklad môžeme uviesť také pojmy, ako sú „systém“, „prvok“, „štruktúra“, „funkcia“, „informácia“, „model“, „symetria“, atď. Sú to pojmy dôležité pre každú oblasť súčasného vedeckého poznania, pretože umožňujú skúmať materiálne štruktúry z určitého celostného aspektu. Takéto vedecké pojmy sa nazývajú *všeobecnovedné kategórie*.¹

Samotné formovanie všeobecnovedných kategórií je mnohostranný, mnohoúrovňový a vnútorne protirečivý proces, podmienený vede imanentnými, ale aj vonkajšími faktormi. Medzi základné vnútorné faktory, ktoré podmieňujú formovanie všeobecnovedných kategórií sú: 1. matematizácia a kybernetizácia vedy, 2. rozvoj interdisciplinárnych výskumov, zameraných na riešenie komplexných všeobecnovedných problémov, 3. zmena štýlu vedeckého myslenia, 4. progres filozoficko-metodologických výskumov (4, s. 124). Zároveň však na tento proces pôsobia aj vonkajšie faktory, ako sú napr. zmeny charakteru výroby, jej automatizácia, elektronizácia, narastanie zložitosti a dynamiky sociálnych procesov atď. Vzájomné pôsobenie a podmieňovanie sa vnútorných a vonkajších faktorov vytvorilo objektívnu potrebu takých vedeckých pojmov (kategórií), ktoré by bolo možné produktívne využívať v rôznych oblastiach vedeckého poznania, ale tiež aj v spoločenskej praxi (plánovanie, riadenie, prognózovanie atď.).

Aké je špecifikum všeobecnovedných kategórií a v čom spočíva ich kategoriálnosť? Predovšetkým je nevyhnutné zdôrazniť to, že sú *všeobecnovedné*. Vznikajú ako „dôležité fundamentálne pojmy vedy principiálne nového typu, zahrnujúce do svojho obsahu jednotlivé vlastnosti špeciálnovedných, ale aj filozofických kategórií, a preto tvoria svojrázny prechodný druh kategórií“ (4, s. 122) 1. Sú principiálne aplikovateľné vo všetkých oblastiach vedeckého poznania, 2. Na rozdiel od filozofických kategórií nemajú logicko-gnozeologickú univerzálnosť a te-

¹ Aj keď sa pojem „všeobecnovedná kategória“ v marxistickej filozofickej literatúre dosť často používa, vedú sa okolo neho diskusie, v ktorých sa predovšetkým prejavuje nejasnosť samého termínu „všeobecnovedný“. Problémy súvisiace so zjednocovaním názorov na postavenie a funkciu týchto kategórií pramenia aj z toho, že sa „formovali mimo marxistickej filozofie ako odraz živelnéj dialektiky predmetov špeciálnych vied“ (5, s. 33). Len postupne a vo vzájomných konfrontáciách sa ujasňujú ich vzťahy ku kategoriálnemu systému materialistickej dialektiky.

Ako vyplýva z doterajších výskumov, pri analýzach všeobecnovedných kategórií je nevyhnutné rozlišovať pojmy „všeobecnovedný“ a „regionálny“.

da neplnia súbor tých základných funkcií ako kategórie materialistickej dialektiky — ontologická, gnozeologická, logická, metodologická, svetónázorová. „Odrážajú zákonitosti určitých parciálnych rovín objektívnej reality, ktoré však ako abstraktné momenty sú všeobecne aplikovateľné“ (5, s. 33).

Diskutovaný je aj status *kategoriálnosti* všeobecnovedných kategórií. Viacerí marxistickí autori preferujú termín „všeobecnovedný pojem“, pričom akoby ignorovali, alebo nedoceňovali práve status kategoriálnosti. Riešenie tohto problému je dôležité pre pochopenie a analýzu ich gnozeologicko-logickej úlohy vo vedeckom poznaní.

Kedy získava vedecký pojem status kategoriálnosti? Ak vychádzame zo súčasných výskumov kategoriálnych systémov, tak práve vtedy, keď vstupuje do nevyhnutného systémového vzťahu s inými vedeckými kategóriami. To znamená, že vedecké pojmy, ktoré organicky vstupujú v rámci určitého vedeckého systému do vzájomnej organickej súvislosti s filozofickými kategóriami filozofie alebo špeciálnych vied ako aj navzájom medzi sebou, t. z. pojmy, ktoré vytvárajú fundamentálny pojmový skelet vedeckého poznania, získavajú status kategórií. Každý z takýchto pojmov nevystupuje vo vedných disciplínach samostatne, ale v organickom vzájomnom vzťahu so všetkými ostatnými pojmami, teda ako organická súčasť celostného systému vedeckých pojmov. A to sa pri analýzach takých všeobecnovedných pojmov ako sú „systém“, „štruktúra“, „funkcia“, informácia“, „model“ atď. celkom jasne ukázalo. Zároveň je však potrebné konštatovať, že proces formovania pojmu na všeobecnú kategóriu „nie je len prostriedkom fixácie nejakého obsahu, ale aj prostriedkom organizácie poznania. V tomto procese sa odpovedajúce pojmy oslobodzujú od špecifických príznakov, charakteristických pri ich špeciálnovednej aplikácii a získavajú momenty všeobecnosti“ (6, s. 126). Pritom moment všeobecnosti necharakterizuje len nejaké určité aspekty daného pojmu, ale pojem v celej jeho úplnosti a všestrannosti. Preto takéto pojmy môžeme považovať za „všeobecnovedné kategórie“².

Ak skúmame historický vývoj všeobecnovedných kategórií, dôležitým aspektom ich analýzy je vymedzenie obsahového *invariantu* týchto kategórií. Ide o odhalenie „vzťahu mnohých modifikácií jedného a toho istého pojmu, vznikajúcich pri jeho aplikácii z rôznych aspektov, s rozličnými cieľmi, v rôznych vedách a vydelenie obsahového invariantu každého pojmu, t. j. nemeniaceho sa a zachovávať sa (základu)

² Ak skúmame genézu všeobecnovedných kategórií, môžeme vydeliť dve rôzne cesty ich vzniku. 1. Niektoré majú svoj pôvod ešte v starom Grécku, napr. „systém“, „prvok“ atď. Využívali sa v špeciálnych vedách a počas historického vývinu získali status všeobecnovednosti. 2. Druhá skupinu tvorila kategórie, ktoré boli pojmami špeciálnych vied. Mali teda status špeciálnovedných kategórií a postupnou univerzalizáciou prerástli do všeobecnovedných kategórií. Napr. také pojmy ako „štruktúra“, „funkcia“, „model“, „informácia“ atď.

v každej z možných modifikácií“ (7, s. 123). Práve vyделение obsahového invariantu kategórie umožňuje úplnejšie odhaliť jej súčasnú obsahovosť. Môžeme to ilustrovať napr. na takej kategórii ako je „systém“. Aj keď existuje mnoho rôznych definícií systému v súčasnom vedeckom poznaní, môžeme v nich vydeliť určitý invariant, ktorý sa zachováva v každom určení systému. Je to napr. vnútorná celosťnosť vzájomne spätých prvkov systému, určitá hierarchia a usporiadanosť vzťahov medzi prvkami, relatívna nezávislosť tejto celosťnosti od vonkajšieho prostredia, principiálna neredukovateľnosť vlastností systému k súhrnu vlastností jeho podsystémových prvkov [objektov], relatívna samostatnosť bytia systému, atď. Vyделение a pochopenie obsahového invariantu všeobecnovednej kategórie umožňuje zároveň odhaliť aj jej vzťah k filozofickým, ako aj špeciálnovedným kategóriám, ako aj jej transformáciu do týchto kategoriálnych štruktúr. K danému problému sa vyjadríme neskôr.

Špecifikum všeobecnovedných kategórií sa odráža aj v špecifiku protirečenia objavujúcich sa v systéme všeobecnovedných kategórií.

Ak hlbšie skúmame procesy diferenciácie a integrácie v súčasnom vedeckom poznaní, tieto sa veľmi intenzívne odrážajú aj v samom pojmovom aparáte vedy (8; 9). Dialektické protirečenie medzi diferenciáciou a integráciou je zakódované v samých všeobecnovedných kategóriách. Na jednej strane sa v nich odrážajú „vlastnosti špecializovanosti, obsahovej špecifiky pojmov vnútorne spätých s diferenciáciou vo vede, zo strany druhej — univerzálnosti (integratívnosti), realizujúcej sa v obsahu všeobecnovedných kategórií“ (4, s. 129).

K dôležitým protirečeniam systému všeobecnovedných kategórií patrí protirečenie medzi ontologickým a gnozeologickým aspektom obsahu týchto kategórií. V ontologickom aspekte ide o odraz vlastností materiálnych objektov (procesov, javov) vyjadrený vo všeobecnovedných kategóriách, kým v gnozeologickej rovine ide o výsledky poznania, teda nimi odhalenými vlastnosťami a vzťahmi v objektívnej realite. Dialektická jednota ontologického a gnozeologického z hľadiska ich vnútorného protirečivého vzťahu tvorí určitú charakteristickú črtu všeobecnovedných kategórií.

Iný typ protirečenia v systéme všeobecnovedných kategórií odhaľujeme, ak analyzujeme ich obsah z hľadiska kvantitatívneho a kvalitatívneho. Toto protirečenie je vyjadrené v tendencii súčasného vedeckého poznania v čo najväčšej miere formalizovať obsah vedeckých pojmov a zároveň nemožnosťou ich úplnej formalizácie bez toho, aby došlo k ich podstatnému obsahovému ochudobneniu. Toto protirečenie sa, napríklad, veľmi intenzívne prejavuje v snahách o úplnú formalizáciu systémových prístupov alebo metódy modelovania z hľadiska aplikácie kybernetických prostriedkov.

Špecifickým prejavom protirečenia v systéme všeobecnovedných kategórií je protirečenie medzi rôznymi obsahovými modifikáciami jednej

a tej istej kategórie. Vyplýva z mnohoznačnej interpretácie, nejednoznačného chápania týchto kategórií, z určitej polyvariantnosti ich obsahu, ako konštatuje A. D. Ursul. Situácia sa komplikuje aj tým, že sa v tejto rovine prejavuje protirečenie medzi obsahom kategórií a možnosťou odhalenia tohto obsahu prostredníctvom iných všeobecnovedných kategórií.

Fundamentálnym protirečením vo vývoji všeobecnovedných kategórií je protirečenie medzi filozofickými a špeciálnovednými kategóriami, ktoré sa prejavuje vo všeobecnovedných kategóriách. Práve v nich, ako sme uviedli vyššie, sa stretáva filozofický a konkrétno-vedný obsah. Táto špecifika všeobecnovedných kategórií umožňuje prechádzať z najvšeobecnejšej filozofickej roviny analýz do oblasti konkrétnejších, menej všeobecných špeciálnovedných analýz. V uvedenom protirečení sa prejavuje zásadne nová kvalitatívna vlastnosť všeobecnovedných kategórií: dialektická syntéza vlastností filozofických a špeciálnovedných kategórií.³

Skúmanie protirečení v systéme všeobecnovedných kategórií nám umožňuje odhaliť tie hybné momenty, ktoré prispievajú k ich ďalšiemu rozvoju.

Ak pristupujeme k skúmaniu všeobecnovedných kategórií z metodologického hľadiska, potom ich zaradenie do hierarchickej štruktúry celého kategoriálneho systému vedy a vedeckého poznania vychádza z dialektickomaterialistickej koncepcie štyroch základných úrovní metodológie vedy, ktorá je v marxisticko-leninskej filozoficko-metodologickej literatúre v súčasnosti všeobecne prijímaná. 1. Filozofická metodologická úroveň, 2. všeobecnovedná metodologická úroveň, 3. konkrétno-vedná metodologická úroveň, 4. úroveň metodiky výskumu. Takáto štruktúracia metodológie vedy zatiaľ najadekvátnejšie odráža súčasnú situáciu v rozvoji vedeckého poznania, a to aj z aspektu vyššie spomínaných diferenciacných a integračných procesov vo vede. Práve uvedené procesy prispievajú „k vydeľovaniu rôznych úrovní vedeckého poznávania, z ktorých každý zjednocuje kategórie podľa logicko-metodologických celkov“ [10, s. 289]. Systém všeobecnovedných kategórií ako integratívnych pojmov vyššej úrovne zaraďujeme do všeobecnovednej metodologickej úrovne.⁴

Aby sme mohli hlbšie poznať a pochopiť úlohu a funkcie všeobecno-

³ Okrem vnútorných protirečení vo vývoji všeobecnovedných kategórií existujú i rozličné vonkajšie protirečenia. Sú to protirečenia medzi novými všeobecnovednými kategóriami a tradičným kategoriálnym aparátom vedy, rôznymi metódami vedeckého výskumu atď. Ďalej sem zaraďujeme protirečenia týchto kategórií s rozličnými mimovedeckými faktormi.

⁴ Z hľadiska všeobecnej typológie integračných procesov všeobecnovednej metodologickej úrovni zodpovedá *forma pivotácie*, ktorá predstavuje „proces prenikania všeobecnejších, abstraktnejších vied (matematiky, teórie systémov a pod.) do vedeckého poznania“ [5, s. 140].

vedných kategórií, ich možnosti ako aj hranice vo vedeckom poznaní, musíme si vyjasniť ich vzájomný vzťah s ostatnými typmi kategórií. Z hľadiska nášho úrovňového kategoriálneho prístupu k vedeckému poznaniu je nevyhnutné určiť ich špecifiku predovšetkým k špeciálnovedným a filozofickým kategóriám.

Aký je vzájomný vzťah všeobecnovedných a špeciálnovedných kategórií? Špeciálnovedné kategórie dávajú adekvátnu informáciu len o konkrétnej špeciálnej oblasti vedeckého poznania. To znamená, že majú zmysluplný obsah len v určitej vednej disciplíne alebo príbuzných vedných disciplínach. Táto ich ohraničenosť vzhľadom na objemový záber v materiálnej skutočnosti čo do šírky je kompenzovaná rozšírením ich odrazovej špecifickosti. To znamená, že sme schopní získavať prostredníctvom nich adekvátne poznatky o jednotlivých materiálnych štruktúrach z aspektu ich špecifickosti. Tak napr. také fyzikálne pojmy ako sú „elektrón“, „bozón“, „fermion“, „kvark“ atď. sú zmysluplné s adekvátnou informáciou v súčasnej fyzike mikrosвета, poprípade v relativistickej kozmológii. Ich aplikácia pri skúmaní materiálnych štruktúr biologickej a sociálnej formy pohybu hmoty stráca akúkoľvek poznávaciu funkciu. Naproti tomu všeobecnovedné kategórie vo svojej genéze strácajú možnosti úzkej špecifickosti odrazu, ale kvalitatívne rozširujú aj svoj objemový aspekt, čo umožňuje ich produktívne využívať v celom vedeckom poznaní, na všetkých úrovniach (formách) pohybu hmoty — fyzikálna, chemická, biologická, sociálna. Ako príklad stačí uviesť také všeobecnovedné kategórie, ako sú „systém“, „prvok“, „štruktúra“ atď. Tieto kategórie sú všeobecné (nefilozoficky univerzálne) ako v gnozeologickom tak aj v metodologickom aspekte. Ich aplikácia v rámci vedeckého poznania môže sa realizovať dvojakým spôsobom. A to buď *bezprostredne* v súčinnosti so špeciálnovednými kategóriami alebo *prostredkovane* prostredníctvom odvodených pojmov, ktoré majú samozrejme špeciálnovednejší charakter. Tak napr. všeobecnovedná kategória „štruktúra“ sa transformuje na špeciálnovednú, ako je „matematická štruktúra“, „biologická štruktúra“, „genetická štruktúra“, „sociálna štruktúra“ atď. Takáto transformácia, ktorá vedie k zúženiu objemového poľa možností odrazu všeobecnovednej kategórie a zároveň k prehĺbeniu, rozšíreniu možností odrazu špecifických vlastností materiálnych objektov, je možná u všetkých všeobecnovedných kategórií.

Ak zhrnieme, potom môžeme konštatovať, že všeobecnovedné kategórie vznikajú v zložitom protirečivom dialektickom procese ako výsledok kvalitatívnej a kvantitatívnej transformácie špeciálnovedných kategórií, rozšírením, ale aj podstatnou zmenou ich možností v adekvátnom postihovaní objektívnej reality. Existuje však aj obrátený proces, keď na určitej etape rozvoja vedeckého poznania samé všeobecnovedné kategórie vystupujú ako zdroj formovania nových špeciálnovedných kategórií. Tak vidíme náčrt dialektiky vzájomného vzťahu a spätosti špe-

ciálnovedných a všeobecnovedných kategórií na súčasnej etape rozvoja vedeckého poznania.⁵

Súčasná tendencia matematizácie a formalizácie vo vedeckom poznaní ovplyvňuje vznik a vývoj špeciálneho typu matematických všeobecnovedných kategórií, ako sú „systém“, „štruktúra“ atď., pretože tieto „túra“ atď. Tieto kategórie, aj keď majú charakter všeobecnovedných, sa však svojou podstatou zásadne odlišujú od takých univerzálnych všeobecnovedných kategórií ako sú „systém“, „štruktúra“ atď., pretože tieto jednostranne odrážajú a odhaľujú len formálno-quantitatívne aspekty materiálnych objektov. Zatiaľ však chýba hlbšia dialektická analýza vzniku, fungovania, možností ako aj hraníc použiteľnosti kategórií takéhoto typu.

Zložitý a zatiaľ málo preskúmaný je aj vzťah všeobecnovedných a filozofických kategórií. Aj keď také všeobecnovedné kategórie ako „systém“, „štruktúra“, „funkcia“, „model“, atď. možnosťami odrazu nových kvalít a vlastností materiálnych štruktúr sa približujú k filozofickým kategóriám, mnohými inými svojimi vlastnosťami sa od filozofických kategórií zásadne líšia. Pokúsime sa aspoň v krátkosti načrtnúť dialektiku daného vzťahu.

Ako sme už uviedli vyššie, všeobecnovedné kategórie z aspektu svojich možností odrazu objektívnej reality sú produktívne v celom vedeckom poznaní. V rámci tohto poznania sa efektívne využívajú aj na rôznych metodologických úrovniach vedeckého poznania — filozofickou, regionálnou, špeciálnovednou. Aj napriek svojej vedeckej *univerzálnosti* sú všeobecnovedné kategórie ohraničené teoretickými vedeckými štruktúrami, za rámcom ktorých strácajú svoju heuristickú funkciu.

Naproti tomu filozofické kategórie ako najvšeobecnejšie fundamentálne pojmy odrážajú najvšeobecnejšie základné vzťahy, súvislosti, formy, vlastnosti, zákonitosti objektívnej skutočnosti. Akumulujú výsledky vedeckého výskumu, ako aj úroveň konkrétno-historického zovšeobecnenia zákonitostí materiálneho sveta. To znamená, že sú súhrnom a zovšeobením nielen vedeckého poznania, ale aj práce celej predchádzajúcej histórie ľudstva. Filozofické kategórie sa líšia od všeobecnovedných a špeciálnovedných kategórií tým, „že nie sú teoretickým výrazom reálnych vzťahov prírody ako takej, spoločnosti ako takej alebo myslenia ako takého, ale práve (najvšeobecnejšou) abstrakciou reálnych vzťahov medzi prírodou, spoločnosťou a myslením, medzi poznávanou objektívnou realitou a poznávajúcim myslením“ (11, s. 90). Teda objektom odrazu [poznávania] kategórií materialistickej dialektiky nie je bezprostredne určitý konkrétny objekt materiálnej skutočnosti, jeho vlast-

⁵ V súčasnosti sa intenzívne formuje ešte jeden druh vedeckých kategórií, ktoré nazývame *regionálne*. Podiel na tomto procese majú predovšetkým multidisciplinárne a interdisciplinárne prístupy v „hraničných“ oblastiach poznania. Medzi regionálne kategórie zahrnujeme i všeobecno-technické kategórie, ako sú napr. „schéma“, „konštrukcia“, „technológia“ atď. Problém regionálnych kategórií je zatiaľ v dialekticko-materialistickej filozofii málo rozpracovaný.

nosti, vzťahy, ktoré vo vedeckom poznaní vystupujú prevažne v idealizovanej forme, ale „všeobecný typ mysleného, prírodného alebo spoločenského objektu, ktorý je invariantom pre ľubovoľné myslené objekty“ (11, s. 90). Z uvedeného jasne vyplýva, že všeobecnovedné kategórie nie sú nevyhnutnou podmienkou rozvoja podstaty samotného filozofického poznania, nevstupujú ako imanentné prvky do filozofického kategoriálneho systému pri analýze skutočností z aspektu subjekt—objektových vzťahov.

Ďalšou dôležitou vlastnosťou filozofických kategórií, ktorá ich zásadne odlišuje od všeobecnovedných kategórií je, že vstupujú ako dôležité (nezameniteľné) prvky „nielen do vedeckého poznania, ale aj do ľudského myslenia všeobecne, vo všetkých jeho prejavoch a formách“ (4, s. 230). Všeobecnovedné kategórie sú naproti tomu bezprostredne späté s hľadiskami svojho obsahu s vedeckým poznaním (vedou) a tento status si zachovávajú aj z hľadiska všeobecnovedného kategoriálneho systému. To znamená, že z aspektu *všeobecnovednosti* sa všeobecnovedné kategórie nachádzajú medzi filozofickými a špeciálnovednými kategóriami. Pritom samozrejme všeobecnovedný kategoriálny systém nie je absolútne oddelený od filozofického kategoriálneho systému. Mnohé všeobecnovedné kategórie sa veľmi intenzívne využívajú vo filozofických analýzach a prispievajú k ďalšiemu prehĺbovaniu a rozširovaniu poznávajúcich možností tohto systému (12).

Pri skúmaní vzájomného vzťahu všeobecnovedných, filozofických a špeciálnovedných kategórií sa stále nájazlivejšie nastoľuje otázka: môžu kategórie jedného kategoriálneho systému z hľadiska svojej genézy získavať status kategórií iného kategoriálneho systému? Konkrétnejšie, môžu napr. niektoré všeobecnovedné kategórie v historickom vývine získať status filozofických kategórií? Odpoveď na kladené otázky nie je zatiaľ v súčasnosti jednoznačná. Práve okolo všeobecnovedných kategórií existujú medzi marxistickými filozofmi rozdielne názory. Niektorí považujú napr. kategórie „systém“, „štruktúra“ za kategórie s filozofickým statom (13; 14; 15).

V dialektickomaterialistickej interpretácii každý kategoriálny systém 1. nie je absolútne izolovaný od ostatných systémov, 2. nie je absolútne uzatvorený do seba. Tieto dva východiskové predpoklady stoja v základe riešenia nastolenej problematiky. Nevyjadrujú len principiálnu možnosť interakcie medzi jednotlivými kategoriálnymi systémami, ale zároveň ako kvalitatívnu tak aj kvantitatívnu zmenu v rámci jednotlivých kategoriálnych systémov.

V historickom procese vývinu vedeckého poznania jednotlivé kategórie menia na základe nových poznatkov, prenikaním do zásadne nových materiálnych štruktúr svoju obsahovú a objemovú stránku už v rámci svojho kategoriálneho systému. Zároveň sa takýto systém obohacuje novými kategóriami, ktoré dokážu nové oblasti materiálnej skutočnosti adekvátnejšie a konzistentnejšie popísať a objasniť. V tomto

často veľmi zložitom a búrlivom procese mnohé kategórie menia podstatne svoju obsahovú a objemovú charakteristiku, rozširujú sféru možností svojej aplikovateľnosti, čím sa zároveň mení aj ich produktivita vo vedeckom poznaní a, samozrejme, i kategoriálny status. Dostávajú sa z hľadiska metodologických postupov na inú úroveň všeobecnosti, čo im zabezpečuje vstup do iného kategoriálneho systému. Pokúsime sa demonštrovať tento proces na prerastaní všeobecnovedných kategórií na filozofické.

Aby sme mohli nejakú všeobecnovednú kategóriu zaradiť do filozofického systému kategórií, musíme predovšetkým dokázať jej filozofickú univerzálnosť, t. j. že odráža najvšeobecnejšie univerzálne zákony objektívnej reality a ľudského myslenia. V takom prípade sa všeobecnovedná kategória stáva „nevyhnutným ohnivom v jedinom systéme kategórií alebo v jej jednotlivom „hniezde“, kde sa riešia problémy „poprepletané“ so základnou filozofickou otázkou“ (16, s. 42). Kritérium univerzálnosti a všeobecnosti nie je však postačujúcim kritériom filozofickej kategoriálnosti pojmov. Okrem tohto metodologického kritéria dôležitú úlohu má v určovaní filozofickej kategoriálnosti gnozeologická funkcia — gnozeologické kritérium. To znamená, že filozofické kategórie sú kategóriami celého ľudského poznania. Myslíme si preto, že súčasné všeobecnovedné kategórie „systém“, „štruktúra“ atď. sa zatiaľ nestali takýmito nevyhnutnými univerzálnymi prvkami celého ľudského poznávania a myslenia. Tým však netvrdíme, že neexistuje z hľadiska historického aspektu potenciálna možnosť ich transformácie do systému filozofických kategórií.

V súčasnej etape vývinu vedeckého poznania dochádza k zásadnému obsahovému rozvoju všeobecnovedných kategórií, čo sa napríklad prejavuje vo vytváraní zmiešaných párov kategórií (filozofická-všeobecnovedná). Napr. „hmota—systém“, „hmota—štruktúra“, „celok—systém“, „časť—prvok“, „forma—štruktúra“, „odraz—informácia“ atď. Nevytvárajú sa tu len páry, ale i triplety, kvartety atď. (napr. „obsah—forma—štruktúra—funkcia“, „celok—časť—systém—prvok“, „možnosť—skutočnosť—nevyhnutnosť—náhodnosť—pravdepodobnosť“ atď.). V tomto procese sa tiež jasne črtá podiel všeobecnovedných kategórií na rozvíjaní systému kategórií materialistickej dialektiky ako celostného systému.

Z uvedeného vyplýva, že kategoriálne systémy rôznych úrovní všeobecnosti tvoria určitú jednotu, kde v rámci tejto dialektickej jednoty prebiehajú vo vnútri jednotlivých systémov, ale i medzi systémami zložené kvantitatívne, ale i kvalitatívne procesy — zmeny jednotlivých kategórií. Žiaľ, vnútorný mechanizmus týchto procesov je zatiaľ málo preskúmaný a zostáva nám vo väčšine prípadov zatiaľ neznámy. V tomto smere sa očakáva aj zo strany marxistických filozofov oveľa aktívnejšia a efektívnejšia práca.

Dôležitou otázkou pri skúmaní všeobecnovedných kategórií je postihnutie ich úlohy v súčasnom vedeckom poznaní. Ak vychádzame

z toho, čo sme uviedli vyššie, všeobecnovedné kategórie sa stali dôležitým nástrojom teoretizácie vedeckého poznania. Tieto kategórie a od nich odvodené pojmy sú dôležitým typom jednoduchých teoretických konštrukcií, prostredníctvom ktorých sa vytvárajú a konštruujú zložité štruktúry vedeckých teórií. „To znamená, že všeobecnovedné kategórie sa veľkou mierou podieľajú na ďalšom rozvoji teoretizácie poznania ako nevyhnutnom objektívnom gnozeologickom dôsledku, ktorého základnou charakteristikou je všeobecnosť a univerzálnosť“ (10, s. 291). Pretože objekty (štruktúry) vedeckej teórie sú vysoko abstraktné, potom pojmy a kategórie, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou týchto štruktúr, majú široký obsahový objem, čo sa prejavuje v jednej z charakteristík všeobecnovedných kategórií. Táto ich vlastnosť má značný vplyv na ďalšiu intenzifikáciu teoretického poznania.

Všeobecnovedné kategórie plnia súčasne dve principiálne rozličné funkcie pri rozvíjaní systému prostriedkov teoretického myslenia, a to v dvoch principiálne rôznych sférach teórie. Na filozofickej úrovni — filozofické teórie — vystupujú všeobecnovedné kategórie ako empirické ideálne objekty logicko-metodologickej teórie. Umožňujú filozofickým kategóriám na tejto úrovni tým, že vytvárajú dostatočne vysokú abstraktnú úroveň teoretických štruktúr, prenikajú do podstaty týchto štruktúr, zovšeobecňovať dosiahnuté teoretické výsledky, ale na druhej strane spätne tieto konkretizovať, transformovať do nižších úrovní všeobecnosti teoretického poznania.

Kvalitatívne iná je funkcia všeobecnovedných kategórií v špeciálnovedných teóriách. V týchto vystupujú ako všeobecnejšie teoretické ideálne objekty, ktoré majú len teoretické zdôvodnenie, ale umožňujú zovšeobecňovať na vyššiu teoretickú rovinu zovšeobecnenia jednotlivé výsledky špeciálnych vied. Mohli by sme povedať, že umožňujú vyabstrahovať (teoreticky vymodelovať) ten obsahový *invariant*, ktorý sa zachováva v kategóriách vyšších úrovní všeobecnosti. Táto dvojviedná funkcia všeobecnovedných kategórií zároveň odpovedá i na otázku, prečo tento typ kategórií na súčasnej úrovni rozvoja vedeckého poznania tvorí spojovacie ohnisko medzi filozofickými a špeciálnovednými kategóriami. Práve „vo všeobecnovedných pojmoch je v určitej miere sústredené filozofické aj špeciálnovedné poznanie, a býva niekedy veľmi ťažko rozlíšiť, čo do ich obsahu ‚vošlo‘ pod vplyvom filozofie a čo pod vplyvom špeciálnych vied“ (17, s. 157). Sú to práve všeobecnovedné kategórie, prostredníctvom ktorých prenikajú idey materialistickej dialektiky do špeciálnych vied, pretože v nich sa sústreďuje oveľa viac momentov dialektiky ako v ktoromkoľvek špeciálnovednom pojme. A v tom vidíme jednu z ich dôležitých a nezastupiteľných gnozeologických, metodologických funkcií v procese vedeckého poznania.

1. Materialistická dialektika a systémové prístupy vo vedeckom poznaní. In: Štúdie, pramene ÚFS SAV 1984, č. 2.
2. Modely a modelovanie vo vedeckom poznaní. In: Štúdie, pramene ÚFS SAV 1985, č. 3.
3. Matematizácia a formalizácia vo vedeckom poznaní. In: Štúdie, pramene ÚFS SAV 1986, č. 5.
4. GOTT, V. S. — SEMEŇUK, E. P. — URSUL, A. D.: Kategorii sovremennoj nauki. Moskva 1984.
5. CIRBES, V. a kol.: Filozoficko-metodologické východiská spoločenských vied. Bratislava 1987.
6. BLAUBERG, I. V. — JUDIN, E. G.: Stanovlenije i suščnosť sistemnogo podchoda. Moskva 1973.
7. GOTT, V. V. — TUCHTIN, V. S. — ČUDINOV, E. M.: Filosofskie problemy sovremennogo jestestvoznanija. Moskva 1974.
8. Sintez sovremennogo naučnogo znanija. Moskva 1973.
9. Integracija sovremennogo naučnogo znanija. Kyjev 1984.
10. DUBNIČKA, J.: Kategórie materialistickej dialektiky v prírodovednom poznaní. In: Filozofia 1986, č. 3.
11. ČERNÍK, V. — FARKAŠOVÁ, E. — VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava 1980.
12. ZELKINA, O. S.: Sistemnostrukturnyj analiz kategorij dialektiki. Saratov 1970.
13. AVERIANOV, A. N.: Kategorija „sistema“ v dialektičeskom materializme. Moskva 1974.
14. AVERIANOV, A. N.: Sistema: Filosofskaja kategorija i realnosť. Moskva 1976.
15. RUTKEVIČ, M. N.: Struktura kak filosofskaja kategorija. — Kategorija struktury v sisteme filosofskich kategorij. Sverdlovsk 1973.
16. AGUDOV, V. V.: Predmet filosofii: jedinstvo naučno-poznavatel'nogo i ideologičeskogo aspektov. In: Filosofskie nauki 1981, č. 3.
17. URSUL, A. D.: Filosofija i integrativno-obščenučnyje processy. Moskva 1981.

ОБЩЕНАУЧНЫЕ КАТЕГОРИИ

Ян Дубничка

В статье ставится проблема возникновения и развития общенаучных категорий в научном познании, которые составляют системноформирующую часть развивающихся общенаучных подходов в настоящее время — системный подход, моделирование, математизация и формализация, теория информации и т. д. Они характеризованы как фундаментальные понятия науки нового типа, заключающие в себе определенные аспекты специальнонаучных и философских категорий. Речь идет о таких категориях, какими являются: „система“, „структура“, „функция“, „информация“, „модель“, „симметрия“ и т. д.

Автор отмечает их специфику с учетом их всеобщности и категориальности, некоторые аспекты противоречивости их развития.

Автор обращает внимание на роль общенаучных категорий в современном теоретическом познании, также как и на их отношение к философским и специальнонаучным категориям.

Ján Dubnička

In der Studie wird das Problem des Entstehens und der Entwicklung allgemeinwissenschaftlicher Kategorien aufgeworfen, die den systembildenden Bestandteil sich entfaltender allgemeinwissenschaftlicher Zugänge in der Gegenwart darstellen — Systemzugang, Modellierung, Mathematisierung und Formalisierung, Theorie der Information usw. Sie werden als Fundamentalbegriffe einer Wissenschaft neuen Typs charakterisiert, die inhaltlich gewisse Aspekte spezialwissenschaftlicher als auch philosophischer Kategorien aufweisen. Es handelt sich um solche Kategorien wie „System“, „Struktur“, „Funktion“, „Information“, „Modell“, „Symmetrie“ usw. Der Vf. skizziert ihre Spezifität im Hinblick auf ihre *Allgemeinwissenschaftlichkeit* und *Kategorialität* sowie einige Aspekte der *Widersprüchlichkeit* ihrer Entwicklung.

Aufmerksamkeit wird der Aufgabe allgemeinwissenschaftlicher Kategorien in der zeitgenössischen theoretischen Erkenntnis geschenkt sowie ihrem Bezug zu philosophischen und spezialwissenschaftlichen Kategorien.